

L'ARQUITECTURA PAPERERA AL PENEDÈS. UN PATRIMONI OBLIDAT

JOAN ROSSELLÓ I RAVENTÓS

LLUÍS MORERA I ARRUFAT

La intenció d'aquest treball és fer una primera aproximació a l'arquitectura paperera del Penedès, com a patrimoni històric i cultural oblidat. Constatar la presència entre nosaltres d'unes arquitectures desproveïdes —en gran mesura— de la seva funcionalitat, que han passat a ser peces importants de l'arqueologia industrial de la comarca.

L'ARQUITECTURA PAPERERA AL Penedès. UN PATRIMONI OBLIDAT

1.- ELS MOLINS PAPERERS DINS EL CONTEXT DE LA PRIMERA MANUFACTURA

Els inicis de la revolució industrial a Catalunya es localitzen al camp, on es produirà per primera vegada concentració de mà d'obra i divisió del treball. És el període denominat *manufacturer*, en el qual es van superant les estructures corporatives i gremials i s'avança en l'organització del treball coordinat i simultani, en què cada treballador tendeix a realitzar només una part del procés productiu, en el marc físic d'un mateix edifici i per a un mateix capital.

Al Penedès aquestes primeres formulacions industrials es produeixen en gran mesura en els molins paperers, situats en els cursos de les rieres, allà on es podia disposar d'una quantitat important d'aigua —essencial per als processos productius—, aprofitant la força de treball de la mà d'obra agrària empobrida i amb la pretensió, dins l'arcaisme dels mecanismes productius del moment, que en una situació rural es podrien amagar els secrets de fabricació.

2.- L'ESTRUCTURA TIPOLÒGICA I FORMAL DEL MOLÍ PAPERER

L'arquitectura del molí paperer apareix com una solució tipològica d'edifici aïllat i compacte, que respon a una funcionalitat gairebé estricta.

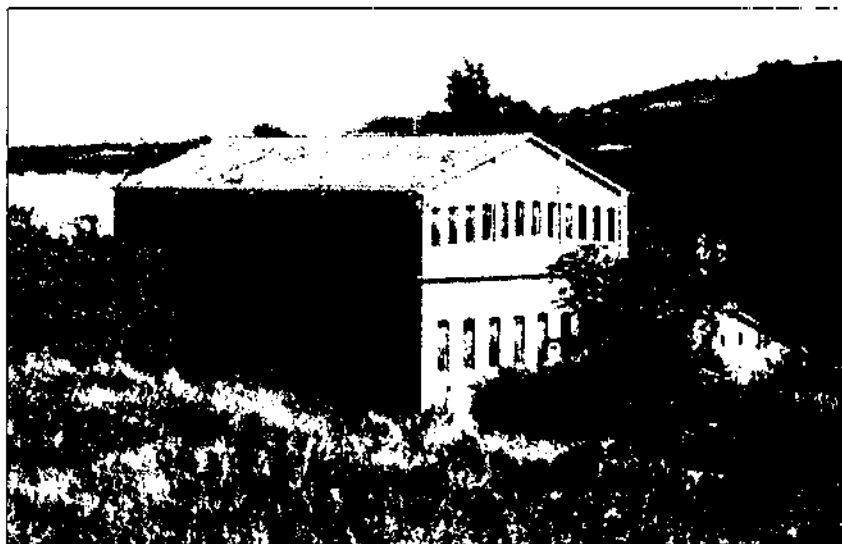
Sempre parteix d'una planta quadrada o rectangular, i es compon generalment de soterrani o semisoterrani, planta baixa i dues plantes pis, amb coberta a dues vessants de carener paral·lel a la façana principal, on es troba l'accés. Aquest és el cas del molí d'en Xartell, a Sant Sadurní d'Anoia, dels de l'Alegre i d'en Parellada, a Terrassola i Lavit, dels d'en Querol i de les Toeses, a Sant Pere de Riudebitlles, dels molins Blanc i del Pujol, a Sant Quintí de Mediona, etc.

No obstant això, també són freqüents molins paperers d'una planta menys, és a dir, amb soterrani, planta baixa i una planta pis, com el molí de Morgades, a Torrelles de Foix, el de Dalt, a Pontons, el d'en Fogàs, a Sant Quintí de Mediona, o el del Racó, a Sant Sadurní d'Anoia.

Igualment, també es produeixen molins d'una planta més, és a dir, amb soterrani, planta baixa i tres plantes pis, com per exemple el molí de cal Ton del Pere, a Sant Pere de Riudebitlles, o el de l'Esbart, a Terrassola i Lavit.

Constructivament, el molí paperer es basa en l'estructura de la crugia, com a model componible, el qual es conforma a través de murs de càrrega i de voltes i embigats que descansen sobre els murs, substituint-se aquests, en la planta sotacoberta, per pilars i bigues de fusta. Aquest sistema constructiu basat en la crugia permet el cobriment més elemental del volum a través de voltes escarseres de turó o de maó de pla al soterrani, o de biguetes de fusta de dimensions discretes a la resta de plantes, sistema que fa possible, amb una certa facilitat, l'ampliació del molí, tant en planta —incorporant-hi noves crugies o allargant les existents— com en alçada —incorporant-hi un nou pis—, circumstàncies que es donen habitualment en molts molins paperers penedesencs.

La crugia com a model componible s'agrupa determinant bàsica-

Molí Blanc (Terrassola i Lavit).

Mirador del molí del Pelleter, de Terrassola i Lavit.

ment dos tipus: el que denominarem tipus longitudinal i el que denominarem longitudinal-transversal, essent moltes vegades desdibuixada la seva puresa tipològica com a conseqüència de les ampliacions que el tipus admet perfectament. El primer tipus, el longitudinal, es compon de dues o tres crugies paral·leles, que al soterrani es cobreixen amb voltes escarseres, algunes vegades amb llunetes per tal de donar claror.

Com a models d'aquest tipus es poden indicar el molí d'Esbert, a Terrassola i Lavit—dues crugies— i el molí d'en Bosch, a Subirats—tres crugies— abans de l'ampliació, que probablement es produí en l'últim terç del segle passat.

El segon tipus, el longitudinal-transversal, és el més usual, i es compon de tres—o algunes vegades de cinc— crugies paral·leles i una crugia transversal ortogonal a les anteriors. És el cas, per exemple, del molí d'en Fogàs i el molí Blanc, a Sant Quintí de Mediona, del molí de l'Alegre i del Pelleter, a Terrassola i Lavit, etc. És molt usual que la planta d'aquest molí sigui aproximadament de 16 x 16 metres, amb 9 x 9 obertures als miradors.

El resultat volumètric d'aquests dos tipus es tradueix en un volum marcadament paral·lelepípede, en el cas del tipus longitudinal, i en un volum cúbic, en el cas del tipus longitudinal-transversal. Igualment aquesta diferenciació tipològica repercuteix en la configuració de l'espai interior del mirador de la planta sotacoberta, que tindrà un caràcter més axial o més central segons es tracti del tipus longitudinal o del tipus longitudinal-transversal.

L'estructura tipològica i formal del molí paperer té com a antecedent més immediat la masia, i específicament la tipus I de la classificació de Danès, és a dir, la de coberta a dues vessants amb el carener paral·lel a la façana principal i els pinyons a les façanes laterals.

En la masia s'identifica l'esquema constructiu espacial basat en la crugia, que li confereix una especial capacitat de creixement. En la masia també s'identifica el caràcter d'edifici singular, contundent volumètricament en la seva implantació sobre el territori i s'identifica el recurs de la simetria com a valor simbòlic de la forma que tindrà en la "sala", l'espai interior més significant.

El molí de l'Alegre, a Terrassola i Lavit.

Mirador del molí de l'Alegre, de Terrassola i Lavit.

3.- L'ORGANITZACIÓ FUNCIONAL, ESPACIAL I COMPOSITIVA DEL MOLÍ PAPERER

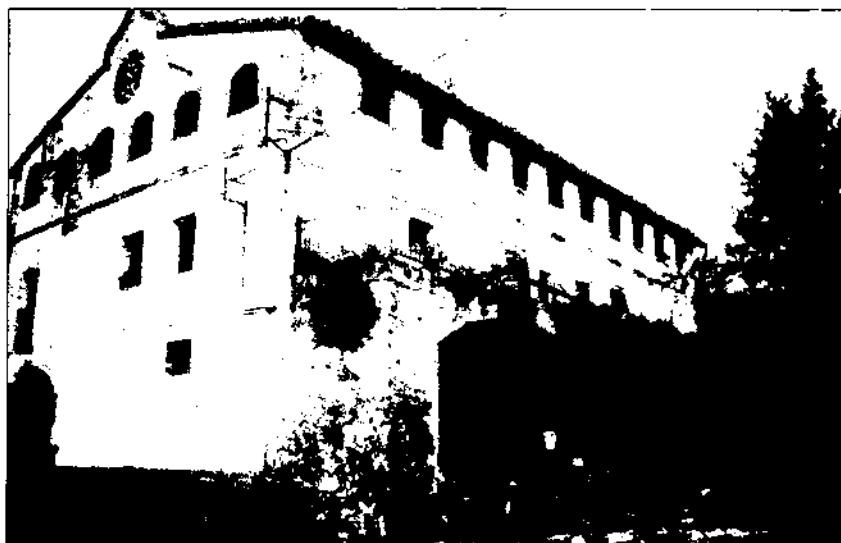
Ja s'ha fet notar, al començament, que l'arquitectura del molí paperer respon a una funcionalitat gairebé estricta. Des del punt de vista extern, el funcionament del molí precisa d'un sistema hidràulic que condueix l'aigua fins a les rodes del molí, a través d'un canal o "sengla", emmagatzemant-la també, moltes vegades, en una bassa, que constitueix un element important de la poètica paperera. En molts molins aquestes basses han desaparegut, però en d'altres encara es conserven. Igualment, les rodes, que encara es conserven en molts molins paperers penedesencs, són un element configurador de la imatge externa del molí, i el seu nombre és un clar indicador de la seva capacitat de producció.

Des del punt de vista de distribució interior, la planta soterrani o semisoterrani del molí paperer és la que es destinava a la fabricació. Algun dels antics molins paperers penedesencs mantenen encara restes d'elements i de maquinària actualment en desús, que són exponents de l'evolució en el procés de fabricació. Es troben encara, per exemple, piles de masses de pedra al molí d'en Querol, a Sant Pere de Riudebitlles, al molí Coloma, de Subirats, al Molí Vell, de Gelida, o al de ca l'Olivé, a Sant Quintí de Mediona.

Les piles o morters eren els recipients on s'introduïen els draps, els quals eren triturats i convertits en pasta per l'acció d'unes masses de fusta amb claus en un dels seus extrems, que saltaven pel treball de l'arbre de lleves mogut per la roda. El molí de ca l'Olivé manté encara intacta la disposició d'alguns elements, constituint una peça d'especial interès. Probablement és un dels pocs molins paperers penedesencs que conforma un petit nucli d'edificacions, amb una elemental estructura urbana.

Tanmateix, la disposició dels edificis al voltant d'un pati interior i l'existència d'elements arquitectònics poc usuals li dona una certa singularitat al costat d'altres molins paperers.

En aquest sentit, hem d'anotar al soterrani dues interessants voltes per aresta, voltes de canó apuntat en el sector de manufactura —en el

Molí d'en Jan, de Sant Pere de Riudebitlles.

Molí d'en Xartell, de Sant Sadurní d'Anoia.

qual es conserven quatre piles i una tina de pedra—i una escala de pedra al pati. Es conserva sobre l'arcada d'accés a aquest soterrani la data de 1703.

Conjuntament amb les piles o morters també es conserven al soterrani de molts molins les piles holandeses o els cilindres, que van aparèixer a Holanda en l'últim terç del segle XVII, divulgant-se lentament per tota Europa, i que substituïren les antigues piles, perquè significaren un sistema molt més ràpid de trituració del drap. De piles holandeses, se'n troben, per exemple, al molí d'en Querol, a Sant Pere de Riudebitlles, als de l'Alegre, del Pelleter i del Parellada, a Terrassola i Lavit.

Igualment, a la planta soterrani dels molins penedesencs es troben moles, tines i pilons, així com màquines rodones i d'altres elements industrials més moderns, actualment en desús. Des del punt de vista espacial, els soterranis dels molins paperers, amb l'estructura de voltes rebaixades, generalment comunicades per arcs, constitueixen un conjunt articulat de superfícies, línies corbes i textures pètries que genera un espai d'interès, moltes vegades també articulat amb el clar-obscur que es filtra a través de les llunetes.

La planta baixa del molí paperer era destinada a diferents operacions del procés de manufactura. A la tria i tallat de draps, que es feia amb l'«espolsador», instrument que també donà nom a la dependència concreta; a la tria i empaquetat del paper acabat, en una peça denominada «comptador», en la qual hi havia el banc de «fratar» i la premsa de paper sec, i l'operació d'encolat, que originà l'espai denominat «encolador», amb el «perol» —recipient on es prepara la cola—, l'«escalfatge», el «mullador» i la premsa.

Les plantes pis es destinen a habitatge i a miradors, que és l'espai on s'estenia el paper molí sobre cordes —les «teses»— a través d'una eina denominada «espit».

Als molins paperers del Penedès trobem generalment una planta o una planta i mitja destinada a habitatge del «belaire» o del propietari i a dependències dels treballadors que pernoctaven tota la setmana al molí. L'habitatge ve significat —a la planta principal— per una peça situada a la crugia central, que és l'equivalent de la «sala» de la masia i que constitueix també, en el molí paperer, l'espai simbòlic de l'edifici i el distribuïdor central de la resta de dependències.

Els miradors ocupen sempre la planta sotacoberta, i algunes vegades tota la planta inferior o mitja planta inferior. En algun cas es troben edificis moderns destinats sencers a mirador. Els miradors disposaven generalment de dos o tres nivells de «teses» sustentades per llates, que descansen sobre uns ganxos metàl·lics en els molins més moderns i de fusta en els més antics. Els miradors, i especialment els de sota coberta, constitueixen l'espai interior més interessant del molí.

Concorren en la creació d'aquest espai el volum general definit per la coberta, l'estructura complexa de línies generada per bigues, llates i pilars, les superfícies foradades i superposades, compostes de la successió de teses, la textura de les rajoles de coberta o de les teules a salt de garça i, molt especialment, la llum, que a través de les «ventanes» es filtra, enriquint l'espai amb molts matisos cromàtics.

L'espai dels miradors era, al mateix temps, divers i canviant, en funció del procés de manufactura. Coneixem l'espai «buit» del mirador sense «teses». Coneixem també l'espai «semi-ple» del mirador amb teses distribuïdes en diferents nivells que sobretot, des del concepte de l'espai dinàmic, és molt diferent de l'anterior. No coneixem, en canvi, l'espai «ple» del mirador, amb el paper penjat assecant-se, que ben segur també seria molt diferent.

Des del punt de vista compositiu, el molí paperer adopta en les seves façanes una composició simètrica, caracteritzada per una portada central, per les petites obertures dels miradors, per les cantoneres de pedra i per l'absència de decoració. El portal central, de pedra, generalment és d'arc de mig punt o rebaixat. La resta d'obertures, tant de la planta baixa com de les plantes de l'habitatge, són allindades i moltes vegades resoltes amb balcó a la façana principal.

Les obertures dels miradors —que es denominen «ventanes»— són d'arc rebaixat i estan distribuïdes uniformement en tot el perímetre de l'edifici. El seu tancament consta de dos característics porticons de fusta. La dimensió de les «ventanes» és més petita en els molins més antics, circumstància que es fa més evident en alguns molins que es van ampliar, com per exemple el de les Toeses, a Sant Pere de Riudebitlles, o el Blanc, a Sant Quintí de Mediona.

Molt pocs són els elements decoratius que trobem en els molins paperers penedesencs. Es poden reduir als coronaments del pinyó que es produeixen al molí d'en Jan, a Sant Pere de Riudebitlles, i al de

l'Alegre, a Terrassola i Lavit, a les restes de pintura a les façanes, consistents en emmarcats d'obertures, cantoneres i bandes, que trobem, per exemple, al molí del Racó, a Sant Sadurní d'Anoia, i al molí d'en Bosc, a Subirats, i les restes de pintura vermellova formant una sanefa de triangles al ràfec d'alguns molí, com el d'en Fogàs i el de ca l'Olivè, ambdós a Sant Quintí de Mediona.

Aquesta vol ser una primera aproximació a l'arquitectura paperera del Penedès, que, com a tal, som conscients que és provisional i fragmentària. El nostre interès és aprofundir molt més en el tema. Serveixi almenys aquesta comunicació per cridar l'atenció sobre un patrimoni històric i cultural oblidat, sobre unes arquitectures que, desproveïdes de la seva funcionalitat, han passat a ser peces d'arqueologia industrial penedesenca.